

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-5-81-12>

УДК 398

Пидюра О.П.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Пидюра І.П.

Богуславський інформаційний центр «МАУП»

DEUS EX MACHINA: ДУАЛЬНЕ ЗАПЕРЕЧЕННЯ ЧИ ГАРМОНІЙНЕ СПІВІСНУВАННЯ СВІТУ БОГІВ ІЗ ЯВИЩЕМ ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ

Анотація. У цій статті описано явище контамінації фольклору та людської свідомості через призму міфологічних образів у фільмі Роберта Еггера «Маяк». Проілюстрована проблема використання фольклорних образів для створення авторського нарративу в кінематографі. Досліджено вплив міфологічних образів на підсвідомість людини в межах даної кінострічки. Під час дешифрування міфологічних елементів були виявлені антонімічні пари, котрі формують основну систему образів: море – земля; плодючість – безпліддя; молодість – старість; минуле – майбутнє; раціональність – ірраціональність; міфологічний – науковий світогляд; божество – машина; життя – смерть. Крім цього, в статті описується «перетікання» образів від одного персонажу до іншого й навпаки. Такий циклічний потік засвідчує кінематографічну енантіодромію, що допомагає глядачу відчувати глибокий емоційний досвід.

Ключові слова: контамінація, міфологія, свідомість, підсвідомість, технічний прогрес, образ, символ.

Pydiura Oleksandr

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Pydiura Ivan

Bohuslav Information Center «IAPM»

DEUS EX MACHINA: THE DUAL PROHIBITION OR HARMONICAL COEXISTENCE THE WORLD OF GODS WITH THE PHENOMENON OF TECHNICAL PROGRESS

Summary. Folklore, as an inexhaustible source of inspiration, has always attracted the attention of artists: writers, artists, playwrights, sculptors. With the birth of cinema and its rapid development, a new sphere of use the traditional culture was created, namely the visualization of the folklor on wide screens. In the vast majority, researchers focus on identifying folklore elements in films: folk songs, riddles, fairytale or epic motifs, and their role in filmmaking. Freud has repeatedly pointed out that human nature is conflicting. In his writings, he substantiated the theory of constant tension and elimination of contradictions between biological cravings and desire – sexual, sociocultural norms, as well as the constant struggle of the subconscious with consciousness. It is no coincidence that we began to express our thoughts precisely from the consideration of levels of human consciousness, because during the examination of the film "Lighthouse" by Robert Eggers was established its main feature – consciousness and subconsciousness here also act as the main characters and unite virtually in undivided relationships a myriad of mythological images and literary allusions that flow into each other throughout the narrative tape, which beyond the film could be interpreted as the ordinary accumulation of images without logical connection. However, the talent of the director and screenwriter managed to turn an ordinary horror film into a multilayered cultural artifact that deserves the attention of researchers and viewers. This article describes the phenomenon of contamination of folklore and human consciousness through the prism of mythological images in Robert Eggers' film "Lighthouse". The problem of using folklore images to create an author's narrative in cinema is illustrated. The influence of mythological images on the human subconscious within this film has been studied. During the deciphering of mythological elements, antonymous pairs were discovered, which form the basic system of images: sea – land; fertility – infertility; youth – old age; past – future; rationality – irrationality; mythological – scientific worldview; deity – machine; life is death. In addition, the article describes the "flow" of images from one character to another and vice versa. This cyclical flow testifies to cinematic enantiodromia, which helps the viewer to feel a deep emotional experience.

Keywords: contamination, mythology, consciousness, subconscious, technological progress, image, symbol.

Постановка проблеми. Фольклор, як невичерпне джерело натхнення, завжди привертав увагу митців: письменників, художників, драматургів, скульпторів. Зародження кінематографу та його стрімкого розвитку, спричинило виникнення нової сфери у використанні традиційної культури, а саме візуалізація надбань народу на широких екранах. Враховуючи те, що кінематограф поєднує художні та театральні прийоми – не дивно, що виникли різноманітні засоби передачі фольклору – від

кіно-казок й закінчуючи вільним трактуванням класичних сюжетів. Фольклор як засіб сюжетотворення у кінематографі вивчається доволі слабо. В переважній більшості, дослідники роблять акцент на ідентифікацію фольклорних елементів в кінострічках: народних пісень, загадок, магичних замовлянь, казкових чи епічних мотивів та їх ролі в побудові фільму.

Наша розвідка покликана дослідити проблему використання фольклорних образів для створення авторського нарративу в кінематографі.

фі. Однак, наріжною проблемою виступає співіснування фольклору й технічного прогресу, а це дослідження покликане підтвердити чи спростувати наявність цього феномену в камерному фільмі «Маяк» Роберта Еггерса.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати й висновки цієї розвідки були сформовані на основі таких наукових праць та першоджерел:

- 1) історичне становлення етнопсихології як науки, розгляд архетипів [1; 4];
- 2) опис закономірностей та процесу діяльності людської психіки [2];
- 3) дослідження літературної основи кінострічки та самого фільму [3; 5];
- 4) розгляд фольклорних одиниць, як першоджерел [6; 8–10].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Основною невирішеною раніше частиною загальної проблеми на нашу думку постає контамінація фольклору, свідомості та підсвідомості в реаліях кінематографу. Тому, акумулюємо свою увагу на цій проблемі.

Формування мети статті. Головною метою розвідки ми обрали розгляд контамінації фольклору, людської свідомості через призму міфологічних образів в стрічці Роберта Еггерса «Маяк».

Для досягнення мети були поставлені такі задачі:

- 1) описати міждисциплінарні відносини фольклористики, психології;
- 2) розглянути принцип взаємодії і взаємозалежності свідомості та підсвідомості;
- 3) вичленувати міфологічні образи та встановлення антонімічних пар;
- 4) дослідити вплив міфологічних образів на підсвідомість людини;
- 5) встановити чи заперечити боротьбу двох протилежних світоглядів в іпостасях головних персонажів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Взаємовідношення фольклористики та психології розкривається через одну із галузей соціальної психології – етнопсихології. Кожна з цих наук має певні особливості у виборі об'єктів дослідження. Якщо фольклористика досліджує світові фольклорні одиниці, то вектор дослідження етнопсихології звернений до архетипів і як вони маркуються в культурній спадщині. Крім цього, дана наука вивчає етнопсихологічні одиниці. Основоположниками етнопсихології вважаються німецькі вчені М. Лацарус та Г. Штайнталь, а датою започаткування відрховують від 1850 року. Науковці виділили такі завдання етнопсихології:

- 1) з'ясування специфіки способів життя та форм діяльності духу в різних народів;
- 2) причин та передумов виникнення, розвитку і зникнення різних етносів;
- 3) психологічні закони, за якими відбувається внутрішня духовна діяльність етносу.

Крім цього, М. Лацарус та Г. Штайнталь вважали джерелом емпіричного досвіду в психології етносу так звані «продукти» народного духу – мова, міфи, характер, релігія, звичаї й історію етносу [1, с. 665].

З. Фрейд неодноразово вказував на те, що людська природа конфліктна. У своїх працях, він обґрунтовував теорію постійного напруження

та усунення протиріч між біологічними потягами та бажанням – сексуальними, соціокультурними нормами, а також постійною боротьбою підсвідомості із свідомістю [2, с. 345]. Отже, як взаємодіють ці два аспекти людської психіки?

В першу чергу, людська свідомість – це вищий рівень репрезентації світу людини. Крім цього, людська свідомість відображає об'єктивну властивість та явища навколишнього світу, процесів діяльності та наслідків, керує взаємодією людини із соціумом та природою. Основні ознаки свідомості:

- 1) здатність накопичувати знання про навколишній світ;
- 2) усвідомлене розрізнення «Я» і «Не-Я»;
- 3) цілеспрямована діяльність людини;
- 4) присутнє ставлення до чогось або когось.

Окрім явного відображення реальності для людської психіки характерні моменти, які перебувають за межею свідомості, котрі не досягають належного ступеня інтенсивності або напруженості, щоб привернути увагу, тобто є підсвідомим.

Підсвідомість – сукупність психічних явищ, станів і дій, яких немає у свідомості людини, що лежать поза сферою розуму, непідзвітні їй і принаймні в певний момент не піддаються контролю.

Сукупність діяльності цих двох елементів психічної діяльності людського індивіда формують постійне протистояння людської природи, тобто її двоїстість.

В першу чергу, таке протиборство людської душі сформоване на такому тлі, що людина, як істота розумна ототожнює себе із царством свободи. Однак, як чуттєва істота, яка відчуває, включена у сферу необхідності. Враховуючи такі вагомні чинники, цілком логічно, що людська психіка наповнена дискурсивними думками (опосередковані розумом, логікою, глуздом) та чуттєвими думками. Перші відповідають за вищий рівень психіки й володіють певною спрямованістю – сподівання, духовні пошуки, вищі переживання тощо. Тоді, як чуттєві думки відповідають за тілесні, фізичні, органічні відчуття та емоції і формуються на підсвідомому рівні й мають інший режим існування [2, с. 346].

Невипадково, що ми розпочали виклад наших думок саме із розгляду рівнів людської свідомості, адже під час розгляду кінострічки «Маяк» [3] Роберта Еггерса, була встановлена основна її особливість – свідомість та підсвідомість тут виступають, як головні персонажі і поєднуються практично в нерозчленовані зв'язки з безліччю міфологічних образів та літературних алюзій, котрі впродовж нарративу стрічки перетікають одна в одну, які за межами фільму могли б тлумачитись, як звичайне нагромадження образів без логічного зв'язку. Однак, талановитість режисера та сценариста зуміли перетворити звичайний фільм жахів на багатоплановий культурний артефакт, що заслуговує на увагу дослідників та глядачів.

Отже, під час дослідження насамперед були виявлені такі бінарні антонімічні пари:

- 1) море – земля;
- 2) плідність – безпліддя;
- 3) молодість – старість;
- 4) минуле – майбутнє;
- 5) раціональність – ірраціональність;

- 6) міфологічний – науковий світогляд;
- 7) божество – машина;
- 8) життя – смерть.

Через антонімію, як було вище сказано, свідомість та підсвідомість тут існують за межами одного індивіду. Роберт Еттерс таким методом показав суперечність людського існування. Крім кодування міфологічних образів у наведених параграфах, нам вдалося вичленувати архетипи, котрі ретранслюються на головних персонажів – Томаса Уейка та Ефраїма Вінслоу. За класифікацією архетипів Керол Пірсон, в першому закладений архетип «мудреця або провидця» (Протей), тоді як в другому архетип «героя» (Прометей) [4, с. 653]. І тут ми знаходимо для кожного випадку свої маркери. У уста Томаса Уейка вкладені пророчі слова, які він вимовляє кожного разу під час вечері:

Should pale death, with treble dread,
Make the ocean caves our bed.
God who hears the surges roll,
Deign to save the suppliant soul [3].

Розкодування архетипу «героя» не викликало труднощів, адже Еттерс показав нам легенду Прометея в первинній формі, окрім птахів, які поїдали його печінку. Якщо в класичній легенді титана катує орел, то в стрічці Ефраїма Вінслоу більш приходиться від чайок, котрі також фігурують в антонімічній парі життя-смерть.

1. Море – Земля.

Антропоморфна іпостась моря закладена в героя Томаса Уейка – це бувалий морський вовк, котрий через хворобу ноги, змушений перебувати на суші – клаптику землі, скелі, де знаходиться маяк. Ефраїм Вінслоу під час сварки з Уейком бачить видіння, де старий наглядач постає морським богом Протеем [6], а також літературним богом Ктулху із оповідання Говарда Лавкрафта «Поклик Ктулху» [5].

1) Протей.

У грецькій міфології Протей – древній морський бог-віщун, пастух стада тюленів. Деякі дослідники вважають його сином Посейдона, проте інші вказують на те, що він історично старіший за Посейдона. Протей був одружений на нерейді Псамфі, яка народила йому безліч синів і дочок-німф. Одна з них, Ейдофея, порадила спартанському царю Менелаю, який повертався з-під Трої, зловити її батька і дізнатися у нього, як зруйнувати чари та одержати попутний вітер, щоб повернутися до Греції. Менелай і три його воїни, сховавшись під тюленеві шкури, чекали на морському березі, аж поки не з'явився Протей і ліг спати серед тюленів. Спартанці схопили бога і, хоча він перетворювався то на лева, то в змія, то в пантеру, то в ведра, то в проточну воду, то в листяні дерева, вони не зважали на це і міцно тримали його. Бог нарешті здався та всетаки оголосив пророцтво. Протей повідав їм, що Менеласів слід повернутися до Єгипту і умилювати богів, принісши їм жертви [6, с. 275].

2) Ктулху.

Ктулху – фантастична істота з фентезійних творів Говарда Лавкрафта, персонаж Міфів Ктулху. Сам Лавкрафт, а далі його літературні послідовники описують Ктулху, як могутню істоту, що є Одним з Великих Древніх, котрий знаходиться на дні Тихого океану в місті Р'л'ех.

Відомо, що Ктулху більшу частину свого життя спить, але як інші Древні, він може впливати на психіку чутливих людей та викликати нічні жахіття. Вперше Ктулху згадано в оповіданні «Поклик Ктулху». В інших творах письменника його теж називають час від часу, як старовинне язичницьке божество.

Детальні описи Ктулху, що містяться в «Поклику Ктулху», зображені через скульптури істоти. Одна статуя, побудована архітектором після серії незвичайних гнітючих снів, виглядала, як «об'єднані риси восьминога, дракона і гротескної людини... Пишну, прикрашену щупальцями голови, довершувало покрите лускою тіло з рудиментарними крилами» [5].

Крім цих морських божеств в кінострічці представлена сирена – вона спокусила Ефраїма, котрий носив із собою її статуетку. Описані фрагменти із фільму найкраще ілюструють багатшаровість кінострічки та підтвердження думки, про співіснування свідомості та підсвідомості за межею одного тіла. Ці два аспекти людської свідомості впродовж фільму переносились від одного героя до іншого. Якщо на початку фільму Ефраїм Вінслоу носій свідомості та наукового світогляду, а Томас Уейк ототожнює підсвідомість та міфологічний світогляд, то через декілька хвилин в кінострічці ми бачимо, як Ефраїм Вінслоу кохається із сиреною, тобто в цей момент він втілює в собі риси Ероса, тілесних та органічних бажань й міфологічного світогляду [3]. Далі, за ідеєю режисера свідомість та підсвідомість наодинці зливаються в одному тілі – знову у Ефраїмі Вінслоу. Герой намагається взяти контроль над собою та пригнічує сексуальні бажання. Періодичну перемогу свідомості над інстинктами ми бачимо в кадрі, де молодий доглядач маяка розбиває статуетку сирени [3].

2. Плодючість – безпліддя.

Буянність життя транслюється через персонажа Ефраїма Вінслоу, його ім'я з єврейської перекладається, як «плодючий» [7]. Крім цього даний персонаж носить фрагментарні ознаки Ероса. Вже з перших хвилин відчувається, що він тут чужий, безплідна земля відштовхує його. Не дає прорости його сімені. Антонімічною парою до плодючості тут виступає алюзія на твір Томаса Еліота «Спустошена земля», яка водночас накладається на Томаса Уейка та безплідну скелю, де власне розташований Маяк. Інтертекстуальний зв'язок із вказаною поемою розкладається також на декілька інших образів – Король-рибалка (Томас Уейк), а також замок Корбенік (маяк).

Суголосна з даною бінарною опозицією також пара «життя – смерть», яка спершу проілюстрована біологічним існуванням живих істот на скелі та їх загибель. І тут знову розкривається таланти Роберта Еттерса. Через фольклорний образ чайки, режисер замінює антонімічну пару «життя – смерть» на замкнуте коло «життя-смерть-переродження».

У західноєвропейських рибальських громадах вважалося нещасливим вбити чайку чи буревісника, адже люди вірили, що вони уособлювали душі рибалок і моряків, особливо тих, хто потонув. Вінслоу неодноразово зустрічає надочучливу однооку чайку – попередній доглядач був однооком й вкінці своєї зміни втратив глузд

та вчинив самогубство [3]. Віра у чайок як птахів, котрі наділені людською душею була широко розповсюджена у прибережних районах Великобританії та Ірландії, щонайменше, наприкінці XIX ст. [8]. Чайки грають найрізноманітніші ролі у фольклорі різних племен. У деяких випадках чайки є антагоністами, яких критикують за шумну, агресивну та жадібну поведінку. В інших вони відзначаються своєю витривалістю та наполегливістю. У деяких племенах північно-західного узбережжя, чайка, як кажуть, має владу над бурями та погодою [9].

3. Молодість – старість. Минуле – майбутнє. Ірраціональне – раціональне. Міфологічний – науковий світогляд.

Тут вже зовнішня психологічна антонімія. Якщо Уейк в цьому випадку представляє міфологічний світогляд, то Ефраїм науковий. Однак, тут також є взаємопроникнення. Томас заперечує божественність маяка, однак вірить, що чайки це душі померлих моряків. Ефраїм називає безглуздими вірування похилого моряка однак, бажає сирену й підозрює Уейка в тому, що він морський бог. Крім цього режисер також робить акцент на протиріччях в поколіннях. Коли молоде покоління намагається зруйнувати старі догми та створювати свої життєві правила, але натикається на супротив попередників, які відстоюють традиційний світогляд.

4. Бог – машина.

На тлі препарування людської психіки, окрему роль Роберт Еггерс надав самому Маяку, котрий в загальній формі є межею, яка розділяє свідомість та підсвідомість. Крім цього Маяк вступає у певні взаємодії з головними персонажами та їх денотатами:

1) міф про викрадення вогню – Томас Уейк або захисник, або володар небесного вогню. Він не допускає Ефраїма до полум'я, тобто міф про Прометея;

2) міф про Едем, табу на вхід до священного місця, етапи ініціації;

3) маяк як божество загнане в тілесну оболонку (оболонку машини) – лампа в маяку виступає богинею сонця;

4) зв'язок божества і смертної людини – у старого наглядача виникають сексуальні бажання до лампи-божества;

5) маяк носій вогнів святого Ельма – легенда моряків говорить про те, що святий Ельм загинув під час шторму на морі. Помираючи, святий пообіцяв морякам, що він дасть про себе знати у тому чи іншому вигляді, якщо їм судилося врятуватися. Незабаром після цього на шоглі з'явилося дивне світіння, яке моряки сприйняли як знак від святого [10].

Висновки. Отже, дослідивши кінострічку Роберта Еггерса «Маяк», було підтверджено контамінацію фольклору та людської психіки через призму міфологічних образів. Як виявилось, дане явище може містити в собі безліч рівнів, що поєднують образи, символи та архетипи, котрі за межею кінострічки трактуються лише, як нелогічне нагромадження фольклорних образів та символів. Крім цього авторська контамінація Роберта Еггерса спромоглась до створення авторських міфів та принесла в непретензійний жанр хорору новий погляд на створення високоякісного нарративу з можливістю до різнопланового трактування закодованих посилів. «Маяк» підтверджує співіснування фольклору та технічного прогресу через цілком самодостатні неоміфи, хоч й з негативними наслідками – руйнування класичних фольклорних мотивів.

Список літератури:

1. Балагутрак М. Етнопсихологічні ідеї у народознавчих працях Михайла Максимовича. *Народознавчі зошити*. 2004. Вип. 5–6. С. 664–669.
2. Русинка І.І. Психологія [Текст] : навч. посіб. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Знання, 2011. 407 с.
3. The lighthouse. URL: <https://a24films.com/films/the-lighthouse> (дата звернення: 10.03.2020).
4. Марк М., Пирсон К. Герой и бунтарь. Создание бренда с помощью архетипов. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 336 с.
5. The Call of Cthulhu By H. P. Lovecraft. URL: <http://www.hplovecraft.com/writings/texts/fiction/cc.aspx> (дата звернення: 01.04.2020).
6. Кондрашов А.П. Легенды и мифы Древней Греции и Рима. Москва : РИПОЛ КЛАССИК, 2005 (Н. Новгород : ГИПП Нижполиграф). 701 с.
7. Эфраим. URL: <http://imena.netzah.org/efraim.php> (дата звернення: 14.03.2020).
8. Soul-Birds. URL: <http://www.deathreference.com/Sh-Sy/Soul-Birds.html> (дата звернення: 16.03.2020).
9. Native American Seagull Mythology. URL: <http://www.native-languages.org/legends-seagull.htm> (дата звернення: 16.03.2020).
10. The Fire Of St. Elmo. URL: <http://www.islandnet.com/~see/weather/elements/stelmo.htm> (дата звернення: 16.03.2020).

References:

1. Balahutrak, M. (2004). Etnopsykholohichni ideji u narodoznavchykh pratsiakh Mykhaila Maksymovycha [Ethnopsychological ideas in the ethnographic works of Mikhail Maksimovich]. *Narodoznavchi Zoshyty*, vyp. 5–6, pp. 664–669.
2. Rusynka, I.I. (2011). Psykholohiia [Tekst] : navch. posib. [Psychology [Text]: textbook]. Kyiv: Znannia, 407 p.
3. The lighthouse. URL: <https://a24films.com/films/the-lighthouse> (accessed 10 March 2020).
4. Mark, M., & Pyrson, K. (2005). Heroi y buntar. Sozdanye brenda s pomoshchiu arkhetypov [Hero and Rebel. Creating a brand using the archetypes]. Sankt-Peterburg: Pyter, 336 p.
5. The Call of Cthulhu by H.P. Lovecraft. URL: <http://www.hplovecraft.com/writings/texts/fiction/cc.aspx> (accessed 01 April 2020).
6. Kondrashov, A.P. (2005). Legendy i mify Drevnej Greczii i Rima [Legends and myths of Ancient Greece and Rome]. Moskva: RIPOL KLASSIK (N. Novgorod: GIPP Nizhpolygraf), 701 p.
7. E'fraim [Ephraim]. URL: <http://imena.netzah.org/efraim.php> (accessed 14 March 2020).
8. Soul-Birds. URL: <http://www.deathreference.com/Sh-Sy/Soul-Birds.html> (accessed 16 March 2020).
9. Native American Seagull Mythology. URL: <http://www.native-languages.org/legends-seagull.htm> (accessed 16 March 2020).
10. The Fire Of St. Elmo. URL: <http://www.islandnet.com/~see/weather/elements/stelmo.htm> (accessed 16 March 2020).